

ROYAL LAND COMMISSION

KOMISONI FAKA-TU'I KI HE KELEKELE

Ki He'ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni',
Palasi Faka-Tu'i',
Nuku'alofa.

'E Ho'o 'Afio,

'Oku mau 'oatu ki he 'Afiona Na, 'i he loto fakatōkilalo mo'oni, 'a e Līpooti Aofangatuku 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele', ko e ola 'o e ngaahi faka'eke'eke ki he ngaahi lao kelekele mo e ngaahi founga ngāue ki he kelekele 'i he Pule'anga Tonga'.

Na'e fakahoko 'i he 'aho ni ko hono 30 'o Ma'asi 'o e ta'u 2012.

Fielakepa

Pāloni Fielakepa GCQS

(Sea)

Eiki Tupou

'Eiki Tupou KGCQS KC
(Komisiona)

Kahungunu Barron-Afeaki

Kahungunu Barron-Afeaki CRH SC
(Komisiona)

TALAMU'AKI

'Oku ou tohi 'a e talamu'aki ko eni' mo ha loto 'a'apa mo'oni koe'uhi ko e pulonga kuo tō 'i Tonga, 'i he hala 'a 'Ene 'Afio, Kingi Siaosi Tupou V 'i he 'aho 18 'o Ma'asi 'o e 2012. 'Oku ou ongo'i mātu'aki loto mamahi mo'oni 'i he tō 'a e la'aa' he ko ha Tu'i na'e hoko ko e polepole 'anga pea 'ofa'i mo faka'apa'apa'i 'e Hono kakai'. Lolotonga 'a e fai fononga holo ko eni 'a e Komisoni', na'e tu'olahi ma'u pē 'a e fakahā mai 'e he kakai' 'a 'enau mātu'aki ongo'i hounga'ia 'i he fakakoloa 'a e La'ā kuo unga fonua' ke fai ha fakafanongo ange pea ke nau fakahā tau'atāina 'enau ngaahi faka'amu ki ha fa'unga fakakelekele 'oku kātōi ai 'a e potupotu tatau' mo e vahevahe tatau'. Ko ha fakalangilangi ia keu 'oatu 'a e līpooti aofangatuku ko eni' ki He'ene 'Afio' 'i he Fakataha Tokoni', 'i he kamata'anga 'a e pule 'a 'Ene 'Afio', Tupou VI.

'Oku 'oatu 'eku fakamālō loto hounga mo'oni ki hē 'Eiki Palēmia' mo e Pule'anga Tonga' 'i he ngaahi tokoni kotoa na'e fakahoko mai mei hē ngaahi Potungāue kotoa 'a e Pule'anga'. 'Oku ou fakamālō foki ki he 'Eiki Minisitā Fonua', Savea', Ngaahi Koloa Fakaenatula' mo e 'Ātakai' kae'uma'ā 'ene kau ngāue' koe'uhi ko e ngaahi tokoni na'a mou fakahoko mai lolotonga 'a e faka'eke'eke'. 'Oku ou fie fai foki mo ha fakamālō ki he 'Ōfisi 'o e Kōvana 'o Vava'u' mo e 'Ōfisi 'o e Kōvana 'o Ha'apai' mo e kau Fakafofonga Pule'anga 'i 'Eua, Niuatoputapu mo Niuafo'ou'. 'Oku ou fakamālō ki he ngaahi 'ōfisi Konisela Tonga 'i Honolulu, San Francisco mo Senē, pea pehē foki ki he ongo 'ōfisi Talafekau Lahi 'o Tonga 'i Kenipela' mo ia (na'e) 'i Uelingatoni'. 'Oku ou fakamālō foki ki he kau Pule Fakavahe' mo e kau 'Ōfisa Kolo kotoa 'o e 'Otu Tonga' 'i he tokoni mahu'inga mo'oni na'a mou fakahoko 'i hono fokotu'utu'u mo uki 'a e ngaahi fakataha mo e kakai'. 'Oku ou fie fakahoko atu mo 'eku hounga'ia kiate kinautolu kotoa na'a mou tuku

taimi ka mou kau mai ki he ngaahi faka'eke'eke kotoa 'i he Konga 'e Tolu 'o e polokalama ngāue 'a e Komisoni', pea kiate kinautolu foki na'a mou 'omai ho'omou ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau felāve'i mo e ngaahi me'a fakakelekele na'a mou tokanga ki ai'. Na'e hoko ho'omou ngaahi fakakaukau', ngaahi me'a na'a mou tokanga ki ai' mo e ngaahi fokotu'u na'a mou 'omai', ko e makatu'unga 'o e ngaahi fokotu'u fakakātoa 'e 120 'oku 'oatu 'i he līpooti' ni. Na'e fakamahino 'e ho'omou kau mai', ko e "kelekele" ko ha kaveinga ia 'oku nofo ofi ki he mafu 'o e Tonga' pea 'oku 'i ai 'a 'eku faka'amu 'e hoko 'a e ngaahi me'a na'a mou fakatetu'a mai ki ai'.

'Oku fai atu he ni mo e fakamālō makehe kia Dr. Guy Powles, Dr. Elizabeth Wood-Ellem, Faifekau Siupeli Taliai mo Mr. Neil Adsett ki he'enu ngaahi fakakaukau, fale'i, talatalaifale pea mo 'enu ngaahi taukei fakatekinikale', ki he Sekelitali 'o e Komisoni' mo e kau ngāue', 'oku ou fakamalo kiate kinautolu koe'uhi ko 'enu ngāue tōtōivi', he ka na'e ta'e'oua ia, 'e 'ikai lava 'a e līpooti' ni. 'Oku fakamulituku 'aki 'eku fakamālō ki hoku ongo kaungā Komisiona', koe'uhi ko 'ena loto lahi, ta'esiokita mo faitotonu 'i he'ena ngaahi fokotu'u fakakaukau ki he līpooti' ni.

Fakatauange ke fai tāpuekina kimoutolu kotoa 'e he 'Otua'

Fie lakepa

'Eiki Pālōni Fielakepa GCQS

(Sea)

FAKAMATALA FAKAMA'OPO'OPO FAKALUKUFUA

'Oku makehe 'a e founa ma'u kelekele 'i Tonga'. Fakatatau ki he lao', 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e tangata Tonga kotoa pē kuo ne a'usia hono ta'u 16 ke ne ma'u ha 'api tukuhau mo ha 'api kolo (kupu 113 'o e Konisitūtone' mo e kupu 43 'o e Lao ki he Kelekele'). Ko ha 'api tukuhau ko ha kongā kelekele ia 'oku anga maheni 'aki hono foaki 'i he lahi ko e 'eka 'e 8 ¼, pea 'oku lahi taha hono faka'aonga'i ki he ngoue'i 'o e 'akau kai. Ko ha 'api kolo ko ha kongā kelekele ia 'oku si'isi'i ange hono lahi, 'a ia 'e lava ke foaki 'i he 'ēlia si'isi'i taha ko e pole 'e 30 pea a'u ki he 'ēlia lahi taha ko e lute 'e 1 pole 24 ke langa ai ha fale nofo'anga.

Ko e ngaahi 'api ko 'eni' 'oku foaki ia, pea 'oku 'ikai ke fakatau 'aki ha pa'anga. 'Oku mo'oni 'oku tapu'i 'a e fakatau kelekele' pea 'oku tautea'i mamafa ia ki he ngāue pōpula (kupu 104 'o e Konisitūtone' mo e kupu 12 'o e Lao ki he Kelekele'). Ko e ngafa fakapa'anga' pē, ko hano totongi 'a e lisi fakata'u ko e sēniti 'e 80 ki he ma'u tofi'a' koe'uhi' ko e 'api tukuhau kuo foaki (kupu 64 'o e Lao ki he Kelekele').

Ko e toe founa lahi 'e taha 'o e ma'u 'api' 'i Tonga ko e lisi', 'a ia 'oku 'i ai pe hono ngaahi fakangatangata pau. 'Oku kau heni 'a hono fakangatangata 'a e ma'u tofi'a' ke ne lisi atu 'a e pēseti pē 'e nima 'a hono tofi'a' fakakātoa, tuku kehe 'a e ngaahi lisi ki he ngaahi kautaha lotu' mo e ngaahi kautaha 'ofa ki he masiva' (kupu 33 'o e Lao ki he Kelekele'). Ko e toenga leva 'o e pēseti 'e 95 'o e tofi'a' (kae to'o mei ai mo e lahi 'o e kelekele 'oku faka'atā ke ngāue'aki fakataautaha 'e he ma'u tofi'a' mo hono fāmili') 'oku fakataumu'a ia ke vahe atu ko e ngaahi 'api tukuhau mo e ngaahi 'api kolo.

Ko e founa makehe ko eni 'o e ma'u kelekele', na'e fakakau mai ia ki he Lao Tonga' ko e ola 'o ha hā'ele 'a 'Ene 'Afio', Kingi Siaso Tupou I ki Senē 'i he 1853 'a ia na'e fakamatala ki ai 'a Faifekau Toketā Sione Latūkefu 'i he'ene tohi na'e ui ko e *Siasi' mo e Pule'anga'* (1975) 'i he peesi 162-163 'o pehe' ni:

“Kaneongo ia, na’e ‘i ai `a e me`a ‘e taha na`e hoko kia Kingi Siaosi, `a ia na’e makehe ia pea na’e toki hā sino ‘i he Ngaahi Lao ‘o e 1862. Na’a Ne ‘Afio ‘i Senē, ki he tukuhausia’. Na’e pehē na’a Ne ‘Afio ki he kakai tokolahi na’a’ nau vala masivesiva, hā mahino mo e kovi `enau ma`u me`atokoni’, pea nau mohe holo pē ‘i he ngaahi pa`ake. Na’a Ne faka`eke pe ko hai ‘a e kakai ko `eni, pea na’e fakahoko ange ko e kakai na’e `ikai hanau `api `a ia na’e `ikai ha feitu`u ke nau `alu ki ai. Na’e mātu`aki fakaofo kia Kingi Siaosi `a e fa`ahinga tu`unga ko eni ‘o e mo`ui’, pea na’e `ikai ke Ne ‘Afio’i pe ‘oku anga fēfē ‘a e ‘i ai ha kakai tukuhausia mo mātu`aki masiva pehē ‘i ha fonua lahi mo tu`umālie hangē ko ‘Aositelēlia. Na’e fonu `a hono loto `i he faka`ofa`ia koe`uhi ko e faingata`a na’e tofanga ai ‘a e kakai ko eni’ ‘o ne tukupā ai `e `ikai te ne tukuange ke hoko ha me`a fakalilifu pehe’ ni ‘i Tonga (ma`u`anga fakamatala, La’a kuo Unga Fonua’, Kuini Sālote). Na’a Ne mokoi foki ki he founa ma`u kelekele’ ‘aki ‘a e lisi’, ‘a ia na’a Ne ‘Afio ki ai ‘i Senē, pea na’e fakafinangaloa aipe ia ke tufotufa ‘a e kelekele ‘o Tonga’ ki hono kakai ‘i he founa faitatau mo ia.”

“Oku lava pē ke fakatokanga’i heni ‘a e kaunga ko ia `a e me`a ne hoko ko eni ‘i muli’ `i he tu`utu`uni ko ia ‘a e Lao’ ‘o fakapapau’i ai ke vahe’i `e he hou`eiki’ ha ngaahi konga kelekele ki he kakai’, pea `e `ikai lava ke toe to`o ia kapau ‘oku kei hokohoko atu pē ‘a `enau tauhi’ mo e totongi `enau nofo’ ki he `eiki (Clause XXXIV 6 mo e 7).”

Na’e tohi ai `e Rev. Dr. A. Harold Wood ‘i he`ene tohi ko e *Ngaahi Misiona ki Muli ‘a e Siasi Metotisi ‘a ‘Aositelēlia Vol 1. Tonga mo Ha`amoa* [1975] na’a ne tohi ai:

“Ko e ola mahu`inga taha ‘o e ‘a`ahi’ ko e fakapapau’i `e he Tu’i [Tupou 1] `e `ikai ke fakatau ‘a e kelekele ‘i Tonga’, kā ko e founa pē ko ha lisi ‘a ia `e lava ke kei ma`u pē ai `e he Pule`anga’ ‘a e totonu ki he kelekele’. Ko hono ta`ofi ko ia ke ‘oua na’a mole ‘a e kelekele’ ki he kau muli ko ha tu`utu`uni mātu`aki mahu`inga ia ki he kaha`u ‘o Tonga’.” (peesi 115-116)

‘I he’ene tohi fokotu’u fakakaukau ki he Komisoni’ ‘o faka’aho ko e 7 ‘o Siulai ‘o e 2011¹, na’e pehe ai ‘e he fa’u hisitolia ko ia ko Dr. Elizabeth Wood-Ellem:

“Oku mātu’aki mahino ko e langimama’o ko ia ‘a Tupou I ma’a Tonga’ na’e makatu’unga ‘i He’ene ‘Afio’i ‘a e mahu’inga ko ia ke malu ‘a e totonu ‘a e kau ma’u kelekele taautaha’ ke fakapapau’i ‘e ‘i ai ma’u pē ha me’atokoni pea ke lahi foki. Ko ‘Ene Visone ko `eni’ na’e ‘ikai ke ngata pē `i he’ene fakataumu’a ki he melino mo e ma’uma’uluta ‘a e pule’anga’, ‘a ia na’a ne fakatahataha’i ki ha pule’anga pē ‘e taha, kā ke ma’u foki mo e potupotu tatau mo e vahevahe tatau ma’a e Tonga kotoa.”

Ko e fa’unga fakakelekele makehe `eni na’e fokotu`u ai ‘a e Komisoni Faka-Tu’i ki he Kelekele’, ‘i he finangalo ki ai `a ‘Ene ‘Afio’, Kingi Siaso Tupou V, ‘i he ‘aho 9 ‘o ‘Okatopa ‘o e 2008, pea fakapapau’i ia ‘e he Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni, ‘i he ‘aho 10 ‘o ‘Okatopa ‘o e 2008. `I he malumalu `o e ngaahi mafai `oku foaki ‘i he Kupu 2(1) ‘o e Lao ki he Ngaahi Komisoni ‘a e Tu’i (Vahe 41), pea ke nau “fakahoko ha faka’eke’eke ki he ngaahi me’a kotoa pē, ‘o tatau ai pē pe ko e hā, fekau’aki mo e ngaahi lao kelekele’ (kae ‘ikai ke liliu ai ‘a e ngaahi makatu`unga ‘o e ma`u kelekele ‘a hotau Pule’anga’)” mo e ngaahi founa ngāue ‘i hotau Fonua’, ‘o fakataumu’a ke ‘omai ai ha ngaahi founa ngāue ‘oku toe ‘aonga mo ola lelei ange’.

‘I he tulitulifua ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue’, na’e tokanga mavahe ai ‘a e kau Komisiona Kelekele’ ki hono `ilo`i mo fakahokohoko ‘a e ngaahi kaveinga fakakelekele’, ‘o fakatatau ki hono mahu’inga’. Na’e mahino pē mei he ngaahi fuofua fakataha mo ‘Ene ‘Afio’, Kingi Siaso Tupou V, mo e Palēmia’, Hon. Dr. Feleti Sevele, ‘Eiki Minisitā Fonua’, Nōpele Tuita, mo ha kau taki kehe pe ‘i he komiunitii’, `i he hili si`i pē `a hono fokotu`u ‘o e Komisoni’ ‘i ‘Okatopa ‘o e 2008, na’e `i ai `a e ngaahi kaveinga mātu`aki mahu`inga na’e tokanga ki ai `a e fonua’. Na’e vahevahe leva ‘a e ngaahi kaveinga mahu’inga’ ni ki he kongalalahi ‘e tolu ke fai ki ai `a e faka’eke’eke ‘a e Komisoni’.

¹ Vakai ki he Fakalahi 4

‘I he Konga ‘Uluaki’, na’e fakahoko ai ‘e he kau Komisiona’ ha faka’eke’eke fekau’aki mo e ngaahi ngāue ‘a e ngaahi Va’a kotoa ‘o e Potungāue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e ‘Ātakai’ (“Potungāue), pea toe fakahoko foki mo hono vakai’i fakalukufua ‘o e Potungāue’. Na’e fu’u fiema’u ke fakahoko `eni koe’uhi ko e lahi ‘a e ta’efiemālie ‘a e kakai’ ki he fakahoko fatongia ‘a e Potungāue’ mo e tautoloi fuoloa ‘a e ngāue ke fakakakato ‘a hono lēsisita ‘o e ngaahi totonu mo e ma`u kekekele’.

Na’e fakahoko ‘e he Komisoni ‘a e ngāue ni ‘aki hono faka’eke’eke ‘a e kau ngāue ‘a e Potungāue’ mo ‘a’ahi ki he ngaahi Va’a’ kotoa. Na’e vakai’i foki mo e founa hono tauhi ‘o e ngaahi tohi lēkooti pea siofi ke ‘ilo’i ‘a e tu’unga malu ‘oku ‘i ai’, founa hono faile’, fakatahataha’i ‘o e lēkooti ‘o e ngaahi faile na’e te’eki kakato ‘a e ngāue ki ai, pea mo hono ngāue’aki ‘o e tekinolosia ki he ngaahi fakamatala’ ‘i hono tauhi ‘o e lēkooti’ mo pule’i ‘a e ngaahi faile’.

Na’e fakahoko foki ‘e he Komisoni ha ‘a’ahi ki he ngaahi ‘ōfisi Fai’anga Lesisita Kelekele ‘i Uelingatoni, Nu’usila (LINZ), ‘Apia, Ha’amoā, Singapoā mo Senē, ‘Aositelēlia. Na’e fakatokanga’i ai ‘e he Komisoni ‘a e ngaahi me’a kehekehe mei he ngaahi Fai’anga Lesisita Kelekele ko eni’, ‘a ia ‘e ala ngāue’aki ‘i Tonga ni. Na’e ma’u faingamālie ha taha ‘o e kau Komisiona’, ‘i ha’ane ‘a’ahi ki he ‘Otu Motu Kuki’, ke fakahoko ai ha`ane fekumi fekau’aki mo e ‘ōfisi Fai’anga Lesisita Kelekele ‘o e fonua ko ia’ mo ‘enau ngaahi founa ngāue.

Na’e kakato ‘a e ngāue ‘i he Konga ‘Uluaki’ ‘i Sanuali 2010, pea na’e ‘oatu ‘e he Komisoni’ ‘a e Līpooti Fakataimi ki He’ene ‘Afio’, Kingi Siaosi Tupou V, ‘i he ‘aho 25 ‘o Fepueli ‘o e 2010, ‘o e ngaahi ola na’a nau ma’u’ pea ‘oatu fakataha ia mo ha ngaahi fokotu’u, pea tuku atu ‘a e līpooti ko ia’ ki he Pule’anga’ ke vakai ki ai. ‘E lava ke ma’u atu ‘a e tatau ‘o e Līpooti Fakataimi ki he Konga ‘Uluaki’ mei he uepisaiti ‘a e Komisoni’ ko e www.tongaroyallandcommission.com.

‘I he Vahe 5 ‘o e līpooti aofangatuku ko eni, ‘oku ‘oatu ai ‘a e fakamatala ki he ngaahi palopalema ‘i he fakahoko ngāue ‘a e Potungāue’, ‘a ia na’e ‘ilo’i ‘e he Komisoni mei he

faka'eke'eke 'i he Konga 'Uluaki, pea `oku 'oatu ai mo e ngaahi fokotu'u fakakaukau mo e ngaahi lao fakaangaanga fekau'aki mo ia.

'I he Konga Ua', na'e fakahoko ai ha ngaahi faka'eke'eke fekau'aki mo e ngaahi alea fakakelekele 'oku fakafou 'i he 'initaneti, 'a ia na'e mahalo'i 'oku maumau ai 'a e Lao ki he Kelekele' mo e ngaahi lao 'o Tonga'. Ko e ngaahi alea fakakelekele `eni na'e fakahoko 'e he kau fakafongga tu'uaki 'api mo e kau fakafongga komisoni, 'a ia na'e lahi hono fakahoko 'i Vava'u mo Ha'apai. Na'e 'ikai ma'u ha fakamo'oni 'oku fakahoko 'a e fa'ahinga ngāue ko eni 'i Tongatapu.

Na'e 'osi fakahā ki he Pule'anga' 'i he 2007, 'e he taha 'o e kau Komisiona', Kahungunu Barron-Afeaki SC, 'a ia na'a ne lolotonga fakafongga'i ha ni'ihi na'a nau ta'efiemālie 'i ha alea kelekele 'i Vava'u na'e fakahoko 'i he 'initaneti'. Na'e 'osi 'oatu ha tatau 'o e lipooti ko ia ki he Pule'anga'².

Na'e ma'u 'e he Komisoni' ha ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau mei he kau muli mo e kakai Tonga na'e uesia kinautolu 'e he ngaahi alea pehe ni. Na'e 'i ai ha ngaahi fakamatala fakamo'oni na'e fakahoko mai, 'i he ngaahi faka'eke'eke, mei a kinautolu na'e uesia 'e he ngaahi alea fakakelekele ko eni' pea mo ha ni'ihi kehe pē na'e 'i ai 'enau kaunga ki ai. Na'e fakahoko 'a e konga 'uluaki 'o e faka'eke'eke `i Neiafu, Vava'u pea faka'osi mai ki Tongatapu.

Na'e kakato 'a e ngaahi faka'eke'eke 'i he Konga Ua' 'i 'Epeleli 'o e 2010, pea na'e 'oatu 'e he Komisoni' 'a 'ene līpooti fakataimi ki He'ene 'Afio', Kingi Siaosi Tupou V, 'i he 'aho 28 'o Me 2010 pea fakahū atu foki ia ki he Pule'anga mo e Fale Alea'. 'E lava ke ma'u atu 'a e tatau 'o e Līpooti Fakataimi ki he Konga Ua' mei he uepisaiti 'a e Komisoni' ko e www.tongaroyallandcommission.com.

² Vakai ki he Fakalahi 25

Ko e ngaahi palopalema ko ia na'e 'ilo'i mei he ngaahi faka'eke'eke 'a e Komisoni' 'i he Konga Ua', 'oku fakamatala'i atu ia 'i he Līpooti Fakataimi ki he Konga Ua' pea mo e Vahe 6 'o e Līpooti' ni `o 'oatu ai mo e ngaahi fokotu'u fakakaukau mo e ngaahi lao fakaangaanga fekau'aki mo ia.

Na'e tō folofola mai 'e 'Ene 'Afio' ke vakai'i 'e he Komisoni' 'a e fakakaukau ke lau ko e kelekele ma'u kakato 'a e kelekele 'oku ma'u mei he tanu ki tahi', pea na'e 'oatu ai 'e he Komisoni' ha tohi fale'i ki He'ene 'Afio', 'i he 'aho 3 'o Me 'o e 2010. Ko e tatau 'o e tohi fale'i ko eni' 'oku 'oatu fakataha ia mo e Līpooti' ni' 'i he Fakalahi 15. 'Oku toe 'i ai foki mo e laulea ki ai 'i he Vahe 3.

'i he Konga Tolu', na'e fakahoko ai ha faka'eke'eke fakalūkufua ke 'ilo'i 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'a e kakai' fekau'aki mo e lao kelekele' mo e ngaahi founa ngāue fakakelekele 'i Tonga'. Ko e ngaahi faka'eke'eke ko eni', na'e fakahoko ia 'i ha ngaahi fakataha na'e 'atā ki he kakai' 'i Tonga pea mo e ngaahi fonua muli 'oku tokolahi hono nofo'i 'e he kakai Tonga', 'o kau ai 'a 'Amelika, Nu'usila mo 'Aositelēlia.

Na'e hoko 'a e ngaahi fakataha ko eni mo e kakai' ko ha fakataha'anga ia ke alēlea tau'atāina ai 'a e kakai Tonga' 'i he ngaahi kaveinga fakakelekele na'a nau tokanga ki ai'. Na'e `ohake ai 'a e ngaahi fokotu'u mo e ngaahi palopalema 'i he ngaahi fakataha'anga'ni pea ko e makatu'unga ia 'o e ngaahi fokotu'u ke fakatonutonu ai 'a e Lao ki he Kelekele' mo e ngaahi founa ngaue fakakelekele', ke fakapapau'i 'oku hōhoa mo e ngaahi fiema'u 'a e kau Tonga'.

Na'e ma'u mai mo ha ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau 'e 24 mei he kakai Tonga mo e kakai muli fakatou'osi, 'o fakahā mai 'a `enau ngaahi fakakaukau ki he fa'unga ma'u kelekele 'i Tonga' mo e ngaahi founa ngāue fakakelekele'. Na'e 'osi vakai'i lelei 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fokotu'u ko eni'.

Na'e fakahoko foki mo e ngaahi fakataha 'a e Komisoni' mo e ngaahi kulupu makehe, 'o fakataumu'a ke 'omai 'enau ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e Lao ki he Kelekele' mo e ngaahi founa ngāue fakakelekele 'i Tonga'. Ko e ngaahi kulupu ko eni na'e kau atu ki ai 'a e kau fakafongonga mei he ngaahi pangikē 'i Tonga' (na'e fakahoko mo e fakataha 'i he 'ulu'i 'ōfisi 'o e Pangikē ANZ 'i Melipoane' mo e Pangikē Westpac 'i Senē, 'Aositelēlia), kau fakafongonga 'o e Kautaha 'a e Ngaahi Pisinisi mo e Ngaahi Ngāue'anga' (Tonga Chamber of Commerce and Industries), kau fakafongonga 'o e ngaahi kulupu kakai Fefine', kau mēmipa 'o e Sosaieti Lao', kau fakafongonga 'o e ngaahi siasi 'i Tonga', kau Fakafongonga 'o e Kakai' ki he Fale Alea' pea mo e kau Nōpele ma'u tofi'a'.

Na'e fakahū atu 'e he nī'ihi 'o e kau Nōpele' ha Lao Fakaangaanga ki he Fale Alea' 'i he 2010, ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Kelekele'. Ko e konga mahu'inga 'o e Lao Fakaangaanga ko eni' ko hono to'o mei he Kapineti' 'a e mafai ke fakangofua 'a e ngaahi lisi', pea to'o mei he Minisitā Fonua' 'a e mafai ke foaki 'a e kelekele', 'o 'ave ia ki he ma'u tofi'a tukufakaholo', 'o kapau 'oku fekau'aki mo ha kelekele 'i hono tofi'a'. Na'e tuku mai 'e he Fale Alea' 'a e Lao Fakaangaanga ni ki he Komisoni'. Na'e kau ia 'i he ngaahi kaveinga na'e tālanga'i 'i he ngaahi fakataha mo e kakai' pea na'e tokolahi 'a e kakai na'e 'ikai ke nau poupu ki he Lao Fakaangaanga ko eni'. Na'e toe fai foki 'a e feme'a'aki mo e kau Nōpele ma'u tofi'a' ki he kaveinga ko eni 'i he fakataha ko ia 'oku hā atu 'i he palakalafi 'i 'olunga'.

Na'e faka'aonga'i foki 'e he Komisoni' 'a Warrick Ve'a mei he Potungāue Fonua ke tokoni 'o tātaki 'a e ngaahi sitetisitika fekau'aki mo e fakafa'ahinga kehekehe 'o e ma'u 'api' pea fakapapau'i 'a e ngaahi kelekele kotoa kuo lēsisita' ke fai ai ha sio ki he kelekele 'i Tonga ni 'oku kei 'atā ke tufa'.

'I he ngaahi fakataha mo e kakai' na'e fakahoko', 'o tatau pē 'i Tonga mo muli, na'e fakatokanga'i ai 'e he Komisoni' ha ngaahi kaveinga lalahi 'e hiva na'e lahilahi tokanga ki ai 'a e kakai' 'a ia ko eni:

- (i) Lao fekau'aki mo e hokohoko 'ea ki he kelekele' mo e ngaahi fokotu'u ke liliu ia ke fakakau atu 'a e fānau ohi' mo e fānau 'eve'eva' pea mo e ngaahi 'ofefine' 'i he laine 'o e hokohoko 'ea ki he kelekele'.
- (ii) Ngaahi totonu 'a e kakai fefine' ki he kelekele' mo e ngaahi fokotu'u ke liliu ia ke tatau pē 'a e totonu 'a fefine mo tangata 'i he Lao ki he Kelekele', 'o kau atu ki ai mo e totonu ke tohi tala `api pea ke lēsisita ia `i honau hingoa. `Oku `i ai `a e ngaahi kongā `o e Lao Kelekele, hangē ko ia `i he kupu 7, kuo pau ke liliu ia kae lava `a e kakai fefine' 'o tohi kole tala`api.
- (iii) Kelekele ma'u kakato' (freehold land) mo e fokotu'u mai ke ngāue'aki pē ia 'i Tonga ni, ki he ngaahi kelekele pau `o hangē ko ha kelekele fo'ou mei he tanu ki tahi.
- (iv) Ngaahi totonu 'a e kau mōkisi' mo e fokotu'u ke holoki 'a e ta'u 'oku faka'atā 'e he lao' ki he mōkisi, pea ke toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi founa ngāue 'a e ngaahi Pangikee' ki he mōkisi'.
- (v) Ngaahi lisi' mo e fokotu'u ke `ai ha sino tau'atāina ke tokoni'i 'a hono alea'i 'o e ngaahi lisi', pea 'oatu ha fale'i ki he tokotaha ma'u 'api' mo e lesii' fakatou'osi, fekau'aki mo e ngaahi tu'unga totongi `o e lisi', taimi 'o e ngaahi lisi' mo e ngaahi me'a kehe pē fekau'aki mo ia. Na'e toe fokotu'u mai foki ke 'oua na'a lava 'e he tokotaha 'oku lisi 'a e kelekele' ke ne toe lisi atu `e ia 'a e kelekele ko ia', ta'e tomu'a ma'u ha ngofua mei he lesoa'.
- (vi) Ngaahi kelekele li'aki mo tukunoa'i pē 'o 'ikai ngāue'aki pea mo e fokotu'u ke vakai'i ha founa 'e lava ke faka'atā ha kelekele 'oku li'aki, ke ngāue'aki 'e ha fāmili 'o e tokotaha ma'u 'api' pe ko ha taha pē 'oku ne fu'u fiema'u ke ngoue pe fakalele pisinisi ai.
- (vii) Ngaahi totonu 'a e Kakai Tonga nofo muli `a ia kuo nau liliu kakai 'i muli'. Na'e 'ikai ke poupou'i 'e he kalai Tonga 'i 'Amelika, Nu'usila mo 'Aositelēlia' ha fakakaukau ke to'o 'enau ngaahi totonu', pea mo ia `o 'enau fānau', ke ma'u 'api lēsisita 'i Tonga, 'o kapau kuo nau liliu kakai `i ha fonua muli pea nofo fuoloa 'i tu`a pule`anga.
- (viii) Talasiti Fakafāmili 'i he kelekele' pea mo e fokotu'u ke fa'u ha lao fo'ou ke lava 'a e ngaahi fāmili' 'o fokotu'u ha talasiti fakafāmili ki he ngaahi kelekele `o e fāmili', 'a ia 'e to'o ai 'a e ngaahi totonu ia 'a e 'ea'.

- (ix) Ngaahi matātahi' mo e ngaahi feitu'u tahi 'i he matāfanga pea mo e fokotu'u ke fakakaukau'i 'a hono lisi atu 'o e ngaahi feitu'u ko ia', ka 'i he funga 'o e feongoongi mo e ma'u tofi'a 'i he tofi'a 'oku pipiki atu ki ai 'a e matātahi' pea pehē kiate kinautolu 'oku nau ma'u kelekele ai', ke fakapapau'i ko e kakai te nau lisi te nau fua kavenga he kolo' mo faka'apa'apa'i 'a e ngaahi totonu 'a e kakai 'o e kolo'.

Ko e ngaahi kaveinga kotoa ko eni' takitaha pea mo e ngaahi fokotu'u fakakaukau fekau'aki mo ia', 'oku 'oatu ha ngaahi fakamatala ki ai 'i he Līpooti ni, fakataha mo e ngaahi fokotu'u mei he Komisoni'.

Ko e ngaahi kaveinga kehe pē eni na'e tokanga ki ai 'a e kakai':

- (x) Ke toe fokotu'utu'u fo'ou hono tufotufa 'o e kelekele' ke tokolahi ange ai 'a e kakai 'oku ma'u kelekekele'. Ko e makatu'unga ia 'o e fokotu'u ke holoki hifo 'a e lahi fakalao 'o e 'api kolo' mo e 'api tukuhau'.
- (xi) Ko e fiema'u ke fakalelei'i 'a e vā fengāue'aki 'o e kau ma'u tofi'a' mo e kakai', `a ia `e lava ia `o hoko 'aki hano tuhu'i pau 'a e taimi ke fakahoko ai 'e he ma'u tofi'a tukufakaholo' ha'ane tu'utu'uni ki ha kole kelekele.
- (xii) Ko e fiema'u ke toe vakai'i mo fakalelei'i 'a e ngaahi founga ngāue fakakelekele 'i he Potungāue Fonua', 'o kau ai 'a hono tauhi fakakomipiuta 'o e ngaahi lēkooti' he ko e founga lolotonga 'oku tauhi 'aki 'a e ngaahi lēkooti kelekele', 'i he founga lesisita 'aki 'a e tohi ma'u 'api' (deeds system), 'oku mole ai ha taimi lahi, faingata'a pea ta'efalala'anga. 'Oku totonu foki ke fakapapau'i mai 'e he Potungāue Fonua' 'a e taimi 'e kakato ki ai ha ngāue fakakelekele pe ko ha faka'eke'eke mei he kakai'.
- (xiii) Ke fakakaukau'i 'a e taumu'a makehe 'oku ngāue'aki ki ai 'a e kelekele' 'e he ngaahi siasi' mo e ngaahi kolo', pea mo e fokotu'u ke 'i ai ha fa'ahinga lisi makehe pē ia ma'a e ngaahi siasi' mo vahe'i ha kelekele 'i he ngaahi kolo', 'o fakataumu'a ki he ngaahi ngāue`aki `e he kakai' 'o kau ai mo e ngaahi mala`e sipoti.

- (xiv) Ke vakai'i fakavavevave 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai ki he ngaahi fa'itoka, pea mo e fokotu'u ke toe faka'atā mai 'e he Pule'anga' ha toe kelekele ke ngāue'aki ko e ngaahi fa'itoka, vakai'i ha ngaahi founa tanu 'oku toe lelei ange pea mo e toe fiema'u ke fakamahino 'a e ngaahi lao ke pule'i 'a e ngaahi fa'itoka mo e tanu'.
- (xv) 'Oku totonu ke toe fakatonutonu 'a e Lao ki he Kelekele' ke malu'i 'a e ngaahi kelekele fakafāmili' pea fakalahi 'a e ngaahi faingamālie ke ma'u ai 'e he tokotaha ma'u 'api mei hono kelekele, 'o hangē ko e ma'u hano 'inasi fakapa'anga 'o kapau 'e ma'u ha koloa fakaenatula 'i hono kelekele'.
- (xvi) Ko e fiema'u ke tokoni'i 'a e kakai', 'i hono fakatupulaki 'enau 'ilo' mo hono fakahoko 'enau ngaahi totonu ki he kelekele'. Na'e `uhinga ai heni hono fokotu'u ha polokalama tokoni fakalao ke tokoni ki he kakai 'oku nau fiema'u ha fale'i fakalao fekau'aki mo ha ngaahi me'a fakakelekele pe ke fakahoko 'enau ngaahi totonu'.
- (xvii) Ko e ngaahi fiema'u kelekele 'a e kakai Tonga nofo muli'. Ko ha 'ea 'oku nofo muli 'a ia 'oku ne loto ke fakahoko ha'ane fuakava 'ea ('i ha mate 'a e tokotaha ma'u 'api'), pe ko ha Tonga 'oku ne lisi ha kelekele, kā 'oku nofo muli, pea 'oku loto ke totongi `ene lisi fakata'u, ke lava 'o fakakakato 'a e ngaahi me'a fakakelekele ko eni' 'o fakafou mai 'i he `ōfisi fakafongā 'o e Pule'anga' 'i tu`a pule`anga.
- (xviii) Ko e tu'unga fakalao 'o e ngaahi me'a 'e ni'ihi, 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai, 'o hangē ko hono fehu'ia, "pe 'oku totonu ke fakamavahevahe'i 'a e kelekele mei he fale', pe mo ha me'a kehe 'oku pipiki ki he kelekele'?"
- (xix) 'Oku totonu ke faka'ai'ai 'a e ngaahi polōseki langa fakalakalaka', ke tokoni ki he pa'anga hū mai 'a e Pule'anga', 'a ia 'oku totonu ke fakahoko 'i ha founa fakapotopoto 'e kei fakapapau'i aipē `a e malu `a e kelekele 'o e tokotaha ma'u 'api'.

Na'e 'osi vakai'i 'e he Komisoni' 'a e ngaahi me'a ko `eni `a ia na'e tokanga ki ai 'a e kakai', pea fai ha ngaahi fakamatala ki ai 'i he ngaahi Vahe 'o e Līpooti' ni.

Na'e toe to'o foki 'e he Komisoni' 'a e faingamālie ke fakakaukau'i `a e Līpooti 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele' 'o e 1983. Na'e `i ai `a e ngaahi kaveinga na'e fai tatau na'e vakai ki ai

'a e Komisoni ko ia' mo e Komisoni ko eni'. Ko e ngaahi fokotu'u 'e ni'ihii 'a e Komisoni ko ia', 'oku tō loto pē ia 'i he ngaahi fokotu'u 'a e Komisoni ko eni' pea toe fai ai hano fakakaukau'i. 'Oku hā ngali mahino mai na'e te'eki ke fakahoko 'a e konga lahi 'o e ngaahi fokotu'u na'e fai 'e he Komisoni 'o e 1983. 'Oku fokotu'u atu ai 'e he Komisoni' ki he Pule'anga' ke vakai'i 'a e Līpooti 'o e 1983, kae fakatokanga'i 'a e ngaahi fakalalakaka kuo 'osi fakahoko hili 'a e līpooti ko ia'.

Na'e toutou fai foki 'a e lave 'a e Komisoni' ki he Konisitūtone' mo e Lao ki he Kelekele'. 'I he ngaahi liliu kuo fokotu'u atu ke fakahoko, 'oku fai atu ia fakataha mo ha ngaahi liliu totonu ki he Konisitūtone' mo e Lao ki he Kelekele'.

'E fakakau'i atu 'i he Līpooti' ni 'a e ngaahi konga kotoa 'e tolu 'o e ngaahi faka'eke'eke na'e fakakakato 'e he Komisoni', kae tō 'a e fakamamafa' ki he ola 'o e ngaahi fepōtalanoa'aki fakalūkufua mo e kakai' 'i he Konga Tolu'. 'Oku toe 'oatu 'i he Līpooti' ni mo e ngaahi fakamatala fakamuimitaha fekau'aki mo e ngaahi faka'eke'eke 'i he Konga 'Uluaki' mo e Konga Ua'.

'Oku lahi 'a e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu 'i he Līpooti' ni. 'Oku 'i ai ha ngaahi fokotu'u 'e ni'ihii 'oku natula fakavavevave pea fiema'u leva ke fai ha me'a ki ai. 'Oku kau ki ai 'a e ngaahi fokotu'u ko eni':

- (1) Fokotu'u 26 - ke lava 'o fakahoko 'a e fuakava 'ea 'a e 'ea' mo e uitou', pea mo e ngaahi fiema'u fakakelekele kehe, 'o fakafou mai 'i he kau fakafofonga Pule'anga 'i he ngaahi fonua muli'.
- (2) Fokotu'u 45 - ke fakakakato 'e he Potungāue 'a e ngaahi ngāue fua savea mo e tā mape, 'a ia na'e kamata mai 'i he 1970 tupu, ke fakapapau'i 'a e ngata'anga 'o e ngaahi tofi'a' mo lava ke tuku mai 'a e ngaahi mape tofi'a.
- (3) Fokotu'u 46 mo e 47 – ke fakakakato 'e he Potungāue' 'ene ngaahi lekooti 'o e ngaahi 'api lēsisita', kae malava ke fakapapau'i 'a e kelekele 'oku 'atā ke foaki mei he tofi'a takitaha.

- (4) Fokotu'u 67 – ke fakalelei'i 'a e ngaahi feitu'u (loki malu) 'oku tauhi ai 'a e ngaahi fuofua tatau 'o e ngaahi lēkooti kelekele', pea tauhi mo ha ngaahi tatau talifaki.
- (5) Fokotu'u 69, 70, 71 mo e 72 fekau'aki mo hono fakakomipiuta 'o e ngaahi lēkooti'.
- (6) Fokotu'u 99 - ke fokotu'u ha kulupu ngāue ke nau fa'ufa'u 'a hono fokotu'u 'o e Komisoni Kelekele Tau'atāina' mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' pea mo tokanga'i hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'u 'i he Līpooti' ni.

Kuo fa'u ha ngaahi Lao Fakaangaanga pea `ai ia ke pou pou ki he ngaahi fokotu'u'. Kuo `osi fa'u `a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2012, 'o fakataumu'a ke toe hoa ange 'a e Lao ki he Kelekele' mo e ta'au 'o taimi pea fai foki mo ha fanga ki'i liliu iiki pē kuo `osi fuoloa hono totonu ke 'osi fakahoko ke toe potupotu tatau ange 'a e lao pea faingofua ange hono fakahoko'. 'Oku tui 'a e 'e he Komisoni', 'oku totonu ke mahino pē mo faingofua hono tali ke fakahoko 'a e Lao Fakaangaanga' ni, pea 'oku 'oatu mo e tapou kē fakahoko ia 'e he Pule'anga' mo e Fale Alea' 'i he faingamālie vave taha'.

Ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika2) ki he Kelekele 2012, 'oku `omai ai `a e sino fo`ou ko e Komisoni Kelekele Tau'atāina pea mo ha Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ke tokoni ki he Minisitaa' 'i hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue 'i he malumalu 'o e Lao', mo ha totonu ke tangi ki he Fakamaau'anga Fonua' 'i he ngaahi makatu'unga fakalao. 'I hono fokotu'u 'o e ongo sino ngāue ko eni', 'e lelei ange mo 'ata ki tu'a 'a e ngāue 'a e Minisitaa' mo 'ene Potungāue'.

`Oku toe fakapipiki atu foki mo e Lao Fakaangaanga fika tolu 'oku ne fakamānava'i 'a e toenga 'o e ngaahi fokotu'u 'oku fiema'u ha lao ke fakahoko 'aki', 'a ia ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika3) ki he Kelekele 2012. Ko e ngaahi fakatonutonu 'e ni'ihi `oku 'i tu'a ia 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Komisoni', kā 'oku fakakau atu pē ia koe'uhi ko e fiema'u 'a e kakai', pea 'oku toe fenāpasi pē foki 'a e ngaahi fakatonutonu ia ko ia' mo e ngaahi tefito fakalukufua, 'oku makehe ai 'a e ngaahi lao kelekele 'a Tonga', 'o kau atu ki ai hono foaki pē 'o e kelekele' ki he kakai Tonga' 'o 'ikai fakatau atu. Na'e toe kau atu foki 'i hono fakakaukau'i 'o e Lao Fakaangaanga' ni, 'a e fiema'u ke toe lelei ange 'a e ngaahi founga ngāue 'i he lao kelekele'

mo ha ngaahi me'a kehe pē. 'Oku toe nofo loto foki 'i he Lao Fakaangaanga ni 'a e ngaahi kaveinga na'e tokanga ki ai 'a e kakai' mo e ngaahi kulupu makehe'. Na'e fa'u 'a e Lao Fakaangaanga fika tolu' ko `eni' ia 'o makatu'unga 'i he fakakaukau kuo `osi fakapaasi 'o e ongo Lao Fakaangaanga 'uluaki' ia mo e ua', 'a ia 'oku totonu ke toki alea'i pē 'a e Lao Fakaangaanga fika tolu', hili hano fakapaasi 'a e ongo Lao Fakaangaanga ko ia'.

VOLIUME I	LIPOOTI AOFANGATUKU 'A E KOMISONI FAKA-TU'I KI HE KELEKELE
VOLIUME II	FAKALAHİ 1 – FAKALAHİ 12
VOLIUME III	FAKALAHİ 13 – FAKALAHİ 29

VOLIUME I – FOKOTU'UTU'U 'O E NGAHI VAHE

Vahe	Peesi
1. Talateu	20
2. Le'o 'o e Kakai	29
3. Ma'u Kelekele	50
4. Vahevahe 'o e Kelekele	111
5. Potungāue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Ātakai	147
6. Ngaahi Aleapau Nofo Totongi'	201
7. Komisoni Kelekele Tau'atāina	228
8. Ngaahi Fakatonutonu ki he Lao ki he Kelekele na'e fokotu'u mai mei he Hou'eiki Nōpele	249
9. Ngaahi Fokotu'u	279
10. Ngaahi Lao Fakaangaanga	303

NGAAHI TEPILE MO E NGAahi FAKATĀTĀ

Tepile 1 Ngaahi Tofi'a Tukufakaholo

Tepile 2 Ngaahi Tofi'a Pule'anga ('i Tongatapu pe)

Fakatata 1 Fa'unga Lolotonga 'o e Potungaue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa
Fakaenatula mo e 'Atakai

Fakatata 2 Fa'unga Fo'ou 'oku fokotu'u atu ma'a e Potungaue Fonua, Savea, Ngaahi
Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai

NGAAHI FAKALAHĪ

1. Tu'utu'uni fakanofu 'o e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele
(9 'Okatopa 2008)
2. Tu'utu'uni Fakataha Tokoni fika 168 'o e 2008
(10 'Okatopa 2008)
3. Tu'utu'uni Fakataha Tokoni fika 56 'o e 2011
(28 Novema 2011)
4. Tohi Fokotu'u Fakakaukau - Dr. Elizabeth Wood-Ellem
(7 Siulai 2011)
5. Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki 'o e Faka'eke'eke 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he
Kelekele
(25 Fepueli 2010)
6. Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua 'o e Faka'eke'eke 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele
(28 Me 2010)
7. Sipinga 'o e Fanongonongo 'o e ngaahi fakataha 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele
(10 Sanuali 2011)
8. Fakaikiiki 'o e ngaahi fakataha 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele mo e
kakai mo e ngaahi kulupu makehe
9. Lipooti fakaikiiki 'o e ngaahi fokotu'u liliu na'e ma'u 'e he Komisoni Faka-

Tu'i ki he Kelekele mei he kakai – na'e fa'u 'e he Sekelitali 'a e Komisoni
Faka-Tu'i ki he Kelekele

(17 'Aokosi 2011)

10. Fakaikiiki 'o e ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau na'e ma'u 'e he Komisoni
Faka-Tu'i ki he Kelekele mei he kakai
11. Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010, Lao Fakaangaanga
(Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2010, Lao
Fakaangaanga (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi 2010
12. Lipooti 'a e Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele 1983
13. Tohi Fokotu'u Fakakaukau – Kosilio Fakataha'anga Fakafonua 'a e Kau Takilotu 'o Tonga
(30 Novema 2011)
14. Tohi Fokotu'u Fakakaukau – Kautaha 'a e Ngaahi Pangike 'o Tonga
('Aokosi 2009)
15. Fale'i Tohi ki He'ene 'Afio Kingi Siaosi Tupou V
(3 Me 2010)
16. Faifika mo e ngaahi mape 'o e ngaahi 'elia 'i Nuku'alofa, Neiafu mo Pangai
'e ala lau ko e kelekele ma'u kakato (freehold areas)
17. Lipooti 'o e Vahevahe 'o e Kelekele 'i Tonga mei he Potungaue Fonua,
Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai
(30 Sepitema 2011)
18. Tali 'a e Potungaue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai
ki he Lipooti Fakataimi ki he Konga 'Uluaki
(26 Me 2010)
19. Lipooti 'a Dr. Ker: Lyons
20. Tohi mei he Potungaue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e
'Atakai
(15 Siulai 2011)
21. Tohi mei he Potungaue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e
'Atakai

(6 Ma'asi 2012)

22. Fetu'utaki 'imeili mo e Sekelitali 'a e Potungaue 'a e Kakai, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue'anga

('Aokosi 2011)

23. Sipinga 'o e Aleapau Nofo Totongi

24. Fale'i fakalao fekau'aki mo e ngaahi aleapau nofo totongi - Laki Niu

25. Lipooti 'o e Ngaahi Alea Kelekele 'i Vava'u - Kahungunu Barron-Afeaki

26. Tohi mei he Potungaue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e 'Atakai

(24 Me 2010)

27. Tohi fokotu'u fakakaukau - Faifekau Siupeli Taliai

28. Tohi fokotu'u fakakaukau - Dr. Guy Powles

29. Fale'i fakalao tohi 'a e Fakahinohino Lao Pule

(6 'Aokosi 2010)

